

ДИНИ ТҰЛҒАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІГІ

Дінді әлеуметтік ортадан бөлек окшауланған, жабық жүйе ретінде қарастыра алмаймыз. Қоғам бар жерде дін бар, ал дін бар қоғамда сол дінге еруші адамдар бар, қарапайым заңдылық.

Біздің көтеріп отырған мәселе, қазіргі таңдағы біздің әлеуметтік қоғамымызда өз үлесін алып отырған – діни тұлғалардың өзіндік ерекшеліктері және олардың діни тұлғасының қалыптасуы.

Адам туылғанда діни сеніммен туылмайды, ол әлеуметтік ортадағы қарым-қатынас процестері арқылы белгілі бір діни сенім иесі болып қалыптасады. Әлеуметтануда және әлеуметтік психологияда тұлғаның макро ортасын ажыратып алады, яғни, осы тұлғаның дәл қазіргі кездегі өмір сүру жөне әрекет жасайтын әлеуметтік қатынастар жүйесін. Сонымен қатар, тұлғаның микро ортасын да анықтау маңыздылығы бар, яғни, бұл ортадағы адамдармен ол тікелей жүйелі түрде қарым-қатынаста болады. Бұл әлеуметтік ортаны отбасы, туысқандары, достары және әрдайым контактіге түсіп тұратын топтар құрайды. Қандай да бір индивидтің діни тұлға болып қалыптасу себебіне оның әлеуметтік микро ортасы, атап айтқанда, діни отбасының және діни топтардағы белсенділердің тигізер ықпалы айтарлықтай бар [3].

Маңызды мәселелердің бірі ретінде, алдын қалыптасып қойған діни тұлғаның әлеуметтік-психологиялық ерекшелігін зерттеуді де қосуымыз қажет. Мұндағы қозғалатын мәселе – діни сенімі бар тұлғалардың спецификалық қажеттіліктері, әрекет мотивтары, құндылықты бағдарлары мен олардың санасындағы және әрекеттеріндегі стереотиптері. Сонымен қоса, айта кету керек жағдай, діни тұлғалар әлеуметтік-психологиялық сипаты жағынан алғанда бір текті емес. Діни тұлғаның әлеуметтік-психологиялық типтерінің бірнеше түрі бар. Олар дінге деген қатынасы бойынша әлеуметтік және құндылықты бағдарларымен ерекшеленеді [5].

Бұл сұрақтардың барлығы дерлік тек теориялық деңгейдегі зерттеумен шектеліп отыр. Осы мәселелерге қатысты нақты материалдарды әлеуметтік және психологиялық жағынан зерттеу қажет.

Жоғарыда атап өткеніміздей, діни тұлғаның қалыптасуына оны қоршаған микро ортасының ықпал етуі айтарлықтай зор. Жалпы алғанда тұлғаның қалыптасуы оның отбасынан бастау алады. Дәл осы ортада оның адами сипаты, индивидтің қоршаған ортаға қарым-қатынасы, сонымен қатар, оның әлеуметтік және дүниетанымдық бағдарлануының негізі құрылады. Бала мен оның ата-анасының қарым-қатынасы тікелей әлеуметтік-психологиялық контактің алғашқы формасы ретінде дамып, оның мазмұны осы баланың болашақта әрі қарай дамуына тікелей әсер етеді [6].

Шетелдік дінтанушылардың мойындауы бойынша, баланың діни тұлға болып қалыптасу процесіне оның отбасының алатын орны ерекше. В.Трилльхааздың айтуынша, баланың отбасы себебінен алған діни әсерлері «болашақтағы діни өміріне тигізер ықпалы негізгі мәнге ие болады» [9]. Әлеуметтік психологтар М. Аргайл және Б. Бейт-Халламидің пікірлеріне келер болсақ, ата-ананың діни ұстанымдары – жаңа діни буындардың қалыптасуына алып келетін негізгі фактордың бірі. Олар осы мәселеге қатысты АҚШ студенттерінен алған сауалнама мәндерін көрсетеді, онда студенттердің айтуларынша, олардың діни тұлға болуына ата-аналарының ықпалы айтарлықтай жоғары болған. Балаларының діни ұстанымдарына ата-ананың әсерін көрсететін тағы бір факт, балалардың көпшілігі ата-анасы ұстанған конфессияларды сақтап қалады. Мысалы, американдық әлеуметтанушы В. Старктің мәліметтері бойынша, АҚШ-та 1963 жылы 85% жас католиктер, 71% жас протестанттар және 65% иудаизмді ұстанушы жастар өз ата-аналарының діни сенімдерін сақтап қалған [9].

АҚШ психологы С. Нанн отбасындағы тәрбие беру мен балалардың діни сенімінің байланысы бар екендігін көрсететін арнайы зерттеу жүргізді. Ол өзі зерттеген отбасыларды төрт типке бөлді: бірінші тип – өз балаларының дұрыс емес әрекеттерін құдай жазалайды деп үйрететін отбасылар, екінші тип – тек анасы осылай тәрбиелейтін отбасы, үшінші тип – мұндай тәрбиені тек әкесі тарапынан алатын отбасы, төртінші тип – ата-ананың екеуі де баланың дұрыс емес әрекеттерін жазаланатындығын айтып тәрбиелемейтін отбасы. Зерттеу нәтижесінде белгілі болған мәселе, бірінші типті отбасында тәрбиеленген 73% жоғарғы жастағы балалар және 84% кіші жастағы балалар дұрыс емес әрекеттер үшін «құдайдың жазасынан» қорқу қажет деп анық сенеді. Ал төртінші типтегі

отбасындағы бұл көрсеткіш бар болғаны 53% және 61% құрайды [9].

Жоғарыда көрсеткен мәліметтерді бағалай келе, АҚШ және өзге де капиталистік елдерде отбасының діни сенімі, баланың әлеуметтік микро ортасымен: мектеп, бұқаралық ақпараттар көздерімен сәйкес келеді. Ал біздің елдердегі мұндай жағдайдың көрінісі өзгеше. Мұнда баланың әлеуметтік микро ортасы жүйесінде атеистік және дінсіздік факторларының әсер ету ықтималдығын жоққа шығара алмаймыз [8].

Айта кететін жағдай, көрші Ресей еліндегі прогрессивті жүріп отырған секуляризация процесі өз іздерін әр қандай сферада табу да, әсіресе, діни тәрбие беретін отбасылардың үлес салмағы азайды. М.Ф. Калашникованың мәліметтеріне қарасақ, жоғарғы мектепке дейінгі жастағы балалардың тек 1,7% ғана өз отбасыларында діни тәрбие береді екен, бірақ олардың 10,6%-ның ата-аналары діни, олар өз балаларына діни тәрбие беруге тырыспайды.

Балалардың өз отбасыларында діни тәрбие алуларына қарамастан, отбасының жаңа ұрпақтың діни тұлға ретінде қалыптасып, дамуына жетекші фактор ретінде ықпал ету мәселесі бүгінгі күннің негізгі шешілмеген проблемаларының бір екендігін айта отыру қажет. Осы тұста, М.Г. Писманиктің келтірген деректеріне назар аударар болсақ, олар келесідей нәтижелерді көрсетті: Перм облысында 83% тұрғын бала кезінен діни сенімі қалыптасқан, Өзбекстанда – 85%, Белоруссияның батыс өңірлерінде – 93%, ал Молдавияда – 96% құрайды екен [10]. Ал егер, индивид бала кезінен діни тәрбиемен өскен болса, онда оның тұлғасының діни болып қалыптасуына отбасының рөлі және отбасындағы жалпы атмосфераның әсері бірінші кезекте тұр деп айта аламыз.

Көптеген зерттеулердің негізінде, психологтардың айтуынша, мектепке дейінгі балалар өз ата-аналарын абсолютті авторитет деп санайды. Бала әрдайым, бейсаналы тұрғыда өз ата-анасының әрекет модельдерін өздеріне қабылдап алады. Діни отбасыларда, ата-анасы құлшылық жасайтын, құдайдың ең жоғарғы абсолюттігі туралы түсініктер айтатын отбасыларда бала тұлғасының діни болып қалыптасуына алып келетін жалпы әлеуметтік-психологиялық жағдай жасалынады. Балалардың діни дағдыларының интенсивті түрде дамуы, осы отбасындағы ересектердің дінді балаға арнайы түсіндіруі және құлшылықтар мен кітаптарын бірге оқулары баланың тұлғасының діни сипатқа ие болуына тікелей ықпал етеді [11].

Діни тәрбие берудегі қиындық тудыратын жағдай, діни сенімнің дұрыс қалыптасуына жағдай жасау кезіндегі бала психикасының өзіндік ерекшеліктері мен заңдылықтарын білмеуде. М.Ф. Калашников осындай ерекшеліктердің бірнеше түрін бөледі. Мектепке дейінгі жастағы балаларда қорғансыздық және ересектерге деген абсолютті тәуелділік сезімі бар. Сондықтан, мұндай жас ерекшелік кезеңінде ата-анасы тарапынан болатын қандай да бір діни әсерлерге қарсы тұру мүлдем орын алмайды. Осы жас кезеңінде баланың өзіндік тәжірибесі мен білімдер жүйесі болмағандықтан, балалар ата-анасының үйреткен барлық ақпараттарын сынсыз қабылдайды. Оларға осы кезеңде еліктеу тән. М.Ф. Калашниковтың айтуы бойынша, еліктеу «сырттан ішкі әлемге және еріксізден ерікті әлемге ауысуда қиын жол жүріп өтеді» – дейді [9]. Еліктеу негізінде, балада діни әрекеттердің тек стереотиптері ғана қалыптаспай, сонымен қоса қарапайым діни бейнелер мен білімдер де қалыптасады.

Балалар әсершіл келеді, олар сырттан келетін кез келген тітіркендіргіштерді белсенді түрде қабылдап, оларға терең мән береді. Бұл өз кезегінде, діни бейнелер мен діни әрекеттерді меңгеруіне ықпал етеді. Сонымен қатар, балалар өте сенгіш, олар өз ата-аналарының талаптары мен нұстауларына сынсыз сенеді. Бұл ерекшелік те баланың діни тұлға болып қалыптасуына алғышарт бола алады.

Осы көрсетілген классификациядағы бала психикасының ерекшеліктерін қаншалықты толық бере алды деген талдауға кіріспей, бала психикасының ерекшелігінде діни сенімнің алғышарты бола алатын жағдайлардың тек методологиялық принципі алынғандығын айта өтеміз. Дегенмен, олар міндетті детерминанттар болмауы да мүмкін.

Ерте балалық шақта түпнұсқалық діншілдік болмайды, яғни, шынайылық. Мектепке дейінгі бала, шынайылықты фантастикалықтан ажырата алмайды, олардың діни дағдылары сыртқы формалық сипатқа ие.

Бала тұлғасының діни болып қалыптасу процесіне оны қоршаған ортадағы тілдік жағдайдың алар үлесі ерекше. Бала ерте жас кезінде тілді өзіне сіңіреді, игереді. Сонымен қатар, діни тәрбие беретін отбасыларда діни мазмұнды білдіретін сөздер де кездесуі мүмкін. С.Опардың зерттеулері көрсеткендей, «құдай», «періште» деген сияқты ұғымдар бала санасына сигматикалық функциямен, яғни, анықтау функциясымен қабылданады. Бала осы тәрізді

сөздердің мағынасын анық түсіне бермейді, дегенмен, діни ата-аналарының әсерімен осы сөздердің беретін мағынасына және оның шынайылығына бала сенеді. Бұл жағдай болашақта баланың дінге деген қатынасына өз әсерін тигізеді [9].

Дінге қатысты ұғымдар дінсіз, тіпті атеистік отбасыларда да қолданылуы мүмкін, бірақ, баланы дінде тәрбиелеу үшін әуел бастан осы ұғымдардың мағынасын түсіндіріп, бала санасына тәрбиемен енгізіп отыру қажет.

Психологтардың айтуынша, авторитарлы жүйе бойынша берілетін тәрбие, яғни, бала психикасының ерекшеліктері мен индивидуалды ерекшеліктерін ескерместен қатал талаптарды қою, баланың діни тұлға болып қалыптасуына жағдай туғызады. З.В. Балевицаның тұжырымына мән берер болсақ, «ерте шақтан бастап балаға – бейсаналық, интуитивті және бала санасын сапалы басқару – оның ішкі діни сенімін орнатуға негіз болады» деген пікірін айтады. Бірақ мұндағы «негіз» дегеннен қарағанда, «алғышарт» немесе «жағдай» деп қарастыру дұрысырақ [4]. Мұндай психологиялық белсенді діни ықпал ету, тек тәрбие барысында сырттан, ата-ана тарапынан жүргізілген кезде ғана өз көрінісін табады.

Кей ата-аналар, өздерінің діни тәжірибесіздігіне қарамастан, баланы «құдай жазалайды» деп қорқыту, баланың теріс қылық танытпауына және адамгершілікті дамытуына көмектеседі деп санайды. Дегенмен, «жазалаушы құдай» идеясы, тәжірибелер көрсеткендей, іс жүзінде өте төменгі дәрежеде ғана өз әсерін тигізеді екен, керісінше, қалыптасқалы жатқан баланың нәзік психикасына үлкен соққы болуы мүмкін. Біріншіден, баланың санасында үрей мен қорқыныш орын алады және «күнәлі әрекет істеу» қорқынышы баланың күнделікті эмоциясына кері ықпалын тигізеді. Бұлар бала бойындағы қызығушылықты және қабілетті арттырмайтыны түсінікті.

Екіншіден, «жазалаушы құдай» идеясы, адамгершілік ережелерін де бекітпейді. Осы тұста американдық психолог К. Наинның бала адамгершілігін тәрбиелеудегі «жазалаушы құдай» идея турасындағы зерттеулерін айта кеткеніміз дұрыс. Оның зерттеуінің нәтижесі келесідей қорытынды жасауға алып келеді: «құдаймен жасалған коалица... баланың ішкі адамгершілік құндылықтарын қалыптастырушы фактор болып табылмайды, бірақ, нормаларды, талаптарды орындатуға және сыртқы бақылауды күшейтуге мүмкіндік береді» [4].

Ендігі кезекте діншілдік және діни тұлға бойындағы ерекшеліктерге тоқталатын боламыз. Бұл мәселені зерттеушілер әрқандай ракурстан қарастырғандығын байқайтын боламыз.

Айта кету керек, діни тұлға немесе діншілдік феноменін зерттеу әртүрлі аспектілермен сабақтасты. Д.О. Смирнов діншілдікті діни белсенділік контекстінде қарастырды. Мұндағы діни белсенділік деп отырғаны, субъектінің қоршаған ортадағы діни инстенциясы, құдірет күшке сенудегі нуменозді әрекеттері мен мақсаттарын сипаттайтын күрделі, көп компонентті психологиялық құрылымдар [12].

И.М. Богдановская тұлғаның діни тәжірибесін зерттеп, оны бірнеше түрге бөлген: «теистикалық» (Құдаймен жеке диалогтық қатынас), «тілдік» (табиғатпен, космоспен, Құдаймен бірігу арқылы оларға әсер ету), «техногенді мифологиялық» (әлем заңдылықтарына беймәлім жағдайлар және тұлғаның өзіндік қасиеттері), «экстремалды діни тәжірибе» (трансценденттілікпен өзара қатынас) [2]. Автор мына жағдайларға аса мән береді: заманауи адамдар үшін тұлғаның ішкі әлемі, субъективті діни ориентациялануы тән; оның білімі дінінен ажырамас тұтас жүйе: Құдайға экзистенциалды сенім; Құдай, табиғат және адамның тұтастығы; өз тұлғасының және әлемдегі беймәлім заңдылықтардың қасиеті; өз күшіне деген сенім; заманауи діншіл тұлға діни оқулардың концептуалды аспектілеріне және ұғымдарына аса мән береді.

И.М. Богдановская дінге бет бұрудың негізгі мотивтерін үш топқа бөлді:

Біріншісі, тұлғалық – «тәубеге келу», «рухани бос әлемді идеалмен толықтыру», «жеке дінді іздеу» бұлар көбіне ересектікке жеткен және өмірінің ортасына келген психологиялық негізделген кризистегі тұлғалардың сипаттамасы.

Екіншісі, әлеуметтік-тұлғалық – «ғұрыптарды қайта құру», «шынайы дінге қайта оралу» бұлар әлеуметтік талаптардың және тұлғалық өзгерістерге деген қажеттіліктен, сонымен қатар, мәдени-тарихи өзіндік идентификацияға деген қажеттіліктерден туындайды.

Үшіншісі, сыртқы-әлеуметтік – «қазір осы тиімді», «саяси ойын» бұл әлеуметтік жағдайлардың өзгерісіне сай тұлға әрекетінің сыртқы қажеттіліктерден туындайды [2].

Діндарлық ұғымын О.В. Сучкова «тұлға әрекетінде және санасында көрінетін тұлғаның әлеуметтік-психологиялық қасиеті, субъективті бейнесі, дін элементтерін қабылдау деңгейі» деген анықтамамен түсіндіргісі келеді [13].

Зерттеушілер діни тұлғаның ерекшеліктерін анықтау мәселесіне аса назар аударады. О.А. Бобровская және Н.Г. Осухова діни тұлғалардың келесідей ерекшеліктерін бөліп көрсетеді: эмпатия дамуының жоғарғы деңгейі, өзгелерге деген позитивті қатынастары, өзін қоршаған адамдармен эмоционалды, сенімді, ашық қарым-қатынасы, бақылау тобымен салыстырғанда әлемге деген «жылы», «қайырымды» қатынастары, әрекеттеріндегі нақтылық, бағыттылық деген қасиеттерге ие [1].

Л.Н. Грошева діни тұлғалардың (христиандық православтар мен мұсылмандар және атеистер) әлеуметте көрініс табатын қорқыныштарымен күресуін және оны басқару механизмдерін зерттеу арқылы діншілдер атеистерге қарағанда қорқынышқа берілгіш келеді екен. Олар, атап айтқанда, жоғалтып алу қорқынышы, сәтсіздік қорқынышы, ұтылыс қорқыныштары. Олардың діндері оларды жұбатады, бірақ қорқыныштан құтқармайды. Белгілі бір конфессионалды дінде болу, қорқыныш пен үрейдің көрінісін азайтады, сонымен қатар, оларды басқарудың технологиясын анықтауына көмегін тигізеді. Мысалы, діннің ритуалды жағы арқылы православтар мен мұсылмандардың осы бір қорқыныштың жеңіл өтуіне ықпал етеді екен [4]. О.В. Сучкованың келесі бір зерттеулерінде анық болғанындай, діншілдік, діни жастар үшін қауіпсіздік сезімінің жоғарылауына өз әсерін тигізеді екен. Діншілдік, психологиялық қорғаныс сезімімен (өзін субъективті қорғаныс сезімінде болуы, тұрақты позитивті күй) және субъективті амандық күйлерімен байланысты. Діни сенімі бар адам өзін қорғанған күйде сезінеді және өз мүмкіндіктерін жоғары бағалайды, өзін эмоционалды комфортты сезінеді. Діншіл жастар, өзін қоршаған кіші топтарға (отбасы, достары) позитивті сезіммен қарап, өздерін осы топ мүшесі ретінде санап, сол топты құрайтын өзге де индивидтерге сенімді әрі ұнамды қатынаста болады [13].

Ю.П. Тобаловтың зерттеуінде, діни тұлғалардың өмірдегі қиын жағдайларды басқаруын қарастырып, анық болған нәтиже, христиандық православтар – әлеуметтік қолдау және өзіндік басқару стратегияларына жүгінсе, мұсылмандар – туындаған қиын жағдайды жоспарлы түрде шешу және өзіндік басқару деген стратегияларға жүгінетіні зерттеуден көрінді [14]. Келесі өзекті зерттеулердің бірі – діншіл тұлғалардың өзіндік санасының ерекшелігін зерттеуге бағытталған. К.В. Храмованың жұмысы – мұсылмандар мен Иегова куәгерлерінің өзіндік санасының көріну

ерекшелігін зерттеуге бағытталған. Анық болған мәселе, бұл діни топтардың мүшелері құндылықты бағдарларын өз діндерінен алған [15].

Н.В. Моздордың жұмыстарынан келесідей мәліметтер алынды: теологиялық білімдер студенттердің өмір мәнін түсінулеріне, сонымен қатар, өз өмірлерін саналы талдауларына, өзіндік дамуына және өз шешімдеріне деген жауапкершілікті сезінулеріне позитивті әсер береді. Зайырлы білім алатын студенттердің білім мазмұндарына мақсатты түрде әсер ету-

лер болған жағдайда өмір мәнділік ориентация алуларында, өмірлік мақсатты таңдауда және өз өміріне деген жауапкершілікпен қарауда қарама-қайшылықтар көрініс тапты [7].

Осылайша, эмпирикалық зерттеулерді талдаудан кейін, дәстүрлі діншіл тұлғалардың келесідей ерекшеліктерін бөлуге мүмкіндік туындады: құндылықты бағдарланудың жоғарғы көрсеткіші, өзіне деген сенім мен өзін қабылдаудың жоғары болуы, агрессияға деген төзімділік және эмоциялық.

Әдебиеттер

- 1 Бобровская О.А. Исследование психотерапевтических функций христианства [Текст] / О.А. Бобровская, Н.Г. Осухова // Психологический журнал. – 1995. – Т. 2. – № 8. – С. 128-139.
- 2 Богдановская И.М. Смысловая организация современного религиозного опыта личности [Текст]: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / И.М. Богдановская. – СПб., 2002. – 187 с.
- 3 Волков Е.В. Преступный вызов практической психологии: феномен деструктивных культов и контроля сознания [Текст] / Е.В. Волков // Журнал практической психологии. – 1996. – № 2. – С. 87–94.
- 4 Research in Religious Behaviour. Selected Readings, p. 39.
- 5 Двойнин А.М. Ценностно-смысловые ориентации личности в контексте религиозной веры [Текст]: дис...канд. психол. наук: 19.00.01 / А.М. Двойнин. – М., 2007. – 215 с.
- 6 Кирсанова В.Г. Психологические особенности членов нетрадиционных религиозных организаций [Текст]: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / В.Г. Кирсанова. – М., 2005.
- 7 Моздор Н.В. Влияние современной образовательной среды на формирование смысло-жизненных ориентаций у студентов [Текст] / Н.В. Моздор // Высшее образование сегодня. – 2007. – № 2. – С. 48–49.
- 8 Ольшанский Д.В. Психология терроризма [Текст] / Д.В. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2002. – 215 с.
- 9 Писманик М.Г. Личность и религия, с. 26.
- 10 Trillhaas W. Grundzüge der Religionspsychologie, S. 97.
- 11 Сидоренков А.В. Христианские ценности и социализация в молодежной среде [Текст] / А.В. Сидоренков // Вопросы психологии. – 2000. – № 5. – С. 48–56.
- 12 Смирнов Д.О. Религиозная активность в структуре интегральной индивидуальности [Текст]: дис...канд. психол. наук: 19.00.01 / Д.О. Смирнов. – Пермь, 2001. – 186 с.
- 13 Сучкова О.В. Психологическая функция религии – обеспечение безопасности для верующей молодежи [Текст] / О.В. Сучкова // Современные проблемы науки и образования. – 2008. – № 3 – С. 84–89.
- 14 Тобалов Ю.П. Совладение с трудными жизненными ситуациями у верующих: на материале православных христиан и мусульман [Текст] :дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Ю. П. Тобалов. – М., 2004. – 192 с.
- 15 Храмова К.В. Особенности самосознания современной молодежи с различной религиозной ориентацией [Текст] :дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / К. В. Храмова. – Уфа, 2004. – 153 с.

References

- 1 Bobrovskaja O.A. Issledovanie psihoterapevticheskikh funkcij hristianstva [Tekst] / O.A. Bobrovskaja, N.G. Osuhova // Psihologicheskij zhurnal. – 1995. – T. 2. – № 8. – S. 128-139.
- 2 Bogdanovskaja I.M. Smyslovaja organizacija sovremennogo religioznogo opyta lichnosti [Tekst] :dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.01 / I.M. Bogdanovskaja. – SPb., 2002. – 187 s.
- 3 Volkov E.V. Prestupnyj vyzov prakticheskoj psihologii: fenomen destruktivnyh kul'tov i kontrolja soz-nanija [Tekst] / E.V. Volkov // Zhurnal prakticheskoj psihologii. – 1996. – № 2. – S. 87–94.
- 4 Research in Religious Behaviour. Selected Readings, p. 39.
- 5 Dvojnin A.M. Cennostno-smyslovye orientacii lichnosti v kontekste religioznoj very [Tekst]: dis...kand. psihol. nauk: 19.00.01 / A.M. Dvojnin. – M., 2007. – 215 s.
- 6 Kirsanova V.G. Psihologicheskie osobennosti chlenov netradicionnyh religioznyh organizacij [Tekst]: dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.07 / V.G. Kirsanova. – M., 2005.

- 7 Mozdor N.V. Vlijanie sovremennoj obrazovatel'noj sredy na formirovanie smyslozhiznennyh orientacij u studentov [Tekst] / N.V. Mozdor // Vysshee obrazovanie segodnja. – 2007. – № 2. – S. 48–49.
- 8 Ol'shanskij D.V. Psihologija terrorizma [Tekst] / D.V. Ol'shanskij. – SPb.: Piter, 2002. – 215 s.
- 9 Pismanik M.G. Lichnost' i religija, s. 26.
- 10 Trillhaas W. Grundzüge der Religionspsychologie, S. 97.
- 11 Sidorenkov A.V. Hristianskie cennosti i socializacija v molodezhnoj srede [Tekst] / A.V. Sidorenkov // Voprosy psihologii. – 2000. – № 5. – S. 48–56.
- 12 Smirnov D.O. Religioznaja aktivnost' v strukture integral'noj individual'nosti [Tekst]: dis....kand. psihol. nauk: 19.00.01 / D.O. Smirnov. – Perm', 2001. – 186 s.
- 13 Suchkova O.V. Psihologicheskaja funkcija religii – obespechenie bezopasnosti dlja verujushhej molodezhi [Tekst] / O.V. Suchkova // Covremennye problemy nauki i obrazovanija. – 2008. – № 3 – S. 84–89.
- 14 Tobalov Ju.P. Sovladienie s trudnymi zhiznennymi situacijami u verujushhih: na materiale pravoslavnyh hristian i musul'man [Tekst] :dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.05 / Ju. P. Tobalov. – M., 2004. – 192 c.
- 15 Hramova K. V. Osobennosti samosoznanija sovremennoj molodezhi s razlichnoj religioznoj orientaciej [Tekst] :dis. ... kand. filos. nauk: 09.00.11 / K. V. Hramova. – Ufa, 2004. – 153 s.